

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

УДК 343.9

О. М. ЛИТВИНОВ,

*доктор юридичних наук, доцент,
начальник кафедри кримінального права і кримінології
навчально-наукового інституту підготовки фахівців
для підрозділів слідства та дізнання
Харківського національного університету внутрішніх справ*

ВІКТИМІЗАЦІЯ У СТРУКТУРІ МЕХАНІЗМУ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ

Досліджено питання, пов'язані з перетворенням індивідів на жертв злочинів на прикладі корисливо-насиленницьких посягань, а також застосування відповідних даних під час моделювання механізму протидії злочинності.

Під час дослідження механізму протидії злочинності значний науковий інтерес викликають проблеми віктимізації та її нейтралізації в процесі відповідної діяльності. При цьому віктимізація – це процес перетворення особи або групи осіб на реальну жертву або жертв злочину, а також результат такого процесу [1, с. 142]. Сучасна віктимологія як органічна частина кримінології, проявила себе в тому, що вона «від особи, яка заподіяла шкоду, стала розглядати злочин з позиції жертви, оскільки навіть винна людина стає такою (і нерідко) в силу мало залежних від неї обставин» [2, с. 7]. Такий підхід варто вважати перспективним і таким, що заслуговує на увагу та врахування в ході аналізу проблем функціонування механізму протидії злочинності, оскільки він дозволяє розглядати зв'язки й відносини сторін, що взаємодіють.

Стрижнем кримінологічного аналізу будь-яких видів злочинних посягань є відомості про потерпілих від злочинів. У правовій літературі наголошується на значенні відомостей про жертву злочину і викладаються методичні рекомендації з вивчення її рис та характеристик [3; 4; 5; 6; 7, с. 159–171]. Цілком справедливо можна стверджувати, що характеристика та аналіз механізму протидії злочинності неможливі без докладних відомостей про якісні та кількісні параметри віктимізації. Ці відомості можуть стосуватися як власних (внутрішніх) якостей потерпілих, так і їх оточення, зв'язків, стосунків зі злочинцями тощо. Даний висновок поширюється на значну сукупність злочинів, у характеристиці яких особа потерпілого відіграє одну з провідних ролей і посідає в ній домінуюче місце. Тут жертва виступає як самостійний і специфічний об'єкт дослідження, оскільки

саме її певні риси часто визначають мету і мотиви злочину, тактику його вчинення тощо.

Особливо важливого кримінологічного значення процеси віктимізації в системі механізму протидії злочинності набули у зв'язку з соціальними перетвореннями в Україні, в результаті яких у суспільстві відбулись революційні та еволюційні зміни. Вони становлять науково-практичний інтерес насамперед з точки зору нейтралізації (подолання) відповідних негативних тенденцій, інтеграції заходів віктимологічної профілактики в загальну систему протидії злочинності.

Разом із тим у правозастосовній практиці акценти нерідко зміщуються у бік особи, яка вчинила злочин. Практика протидії злочинності, що існує на сьогодні, не враховує особистісних якостей потенційних потерпілих. Свідченням цього є шаблонність, яка виявляється в тому, що працівники правоохоронних органів здійснюють попередження, припинення або запобігання злочинам без урахування вад особистості, а також накопиченого досвіду правоохоронної діяльності. Як наслідок профілактика стає безадресною, неефективною та витратною, поглинає багато часу і сил, розпорошує роботу за багатьма напрямками, а найчастіше набуває форми «кампаній» або «операцій».

Те ж саме стосується і теоретичних розробок, де основна увага приділяється особі злочинця, а характеристика потерпілого часто ідеалізується та досконало не досліджується. Принципово не погоджуючись із даним підходом, відзначимо, що відбувається це внаслідок недооцінки значення поведінки потерпілого й характеру взаємодії учасників кримінального

конфлікту, що значною мірою знижує роль кримінологічного впливу в системі механізму протидії злочинності.

Як уже зазначалось, при вивченні жертви злочину необхідно враховувати закономірності віктимізації – перетворення осіб на жертв злочину – і забезпечувати комплексний підхід до вивчення фактора жертви злочину. З урахуванням цього дослідника в першу чергу повинні цікавити якості, риси жертви, що мають кримінологічне значення. Поряд із відомостями про стать, вік, рід занять це також дані про особливості професійної діяльності, родинні зв'язки, сімейний стан, посадове, суспільне і матеріальне становище, статус жертви, спосіб життя, зв'язки й стосунки з різними людьми, поведінку до, в період і після вчинення злочину [8, с. 94]. Усі ці ознаки в комплексі характеризують віктимність певних категорій осіб, яка відображає здатність людини ставати об'єктом злочинного посягання, що може формуватися протягом життя або підсилюватися залежно від низки об'єктивних і суб'єктивних причин та умов, що виявляються в конкретній ситуації.

У теоретико-прикладних дослідженнях особистість прийнято розглядати в різних аспектах виходячи з такої класифікації:

1) в етимологічному аспекті – розглядають проблеми формування і розвитку особистості, аналізуються причини поведінки, що відхиляється. Тут розрізняють ендогенні (внутрішнього походження) й екзогенні (зовнішнього походження) фактори, що беруть участь у формуванні особистості;

2) у характерологічному аспекті – аналізують типи характеру, а також вивчають його сутність, побудову і розвиток. Залежно від типу характеру індивідів поділяють на інтегрованих і дезінтегрованих;

3) у клінічному і насамперед психіатричному аспекті – основний критерій оцінювання особистості – нормальність і ненормальність. У цьому випадку індивідів поділяють на психічно здорових, психопатичних і психічно хворих;

4) у соціологічному аспекті – увагу приділяють позиції особи, її відносинам і поведінці в умовах суспільного середовища. До підстав соціологічної класифікації, як правило, потрапляють: стать, вік, рівень освіти, рівень матеріальної забезпеченості, соціальне становище, наявність родини, спеціальність, місце проживання тощо;

5) в аспекті прогнозування – при розгляді та оцінюванні особистості беруться до уваги можливі та передбачувані перспективи поведінки в

різних, у тому числі криміногенних ситуаціях;

6) у змішаному аспекті – виходять із типології соціальної діяльності. Як приклад можна навести типологію віктимогенної схильності й характерних способів поведінки [9, с. 41].

Варто зазначити, що наведені характеристики особи не перебувають в одній площині, а утворюють складну ієрархічну структуру. Безліч ситуацій, що виникають під час учинення злочину, обумовлює те, що при вивченні особистості жертви злочину віктимологічно значущою може виявитись будь-яка з людських властивостей: від анатомічних і біологічних (наприклад расова приналежність) до психологічних і соціальних (особливості протікання психічних процесів, світогляд, професія тощо).

Це тим більше справедливо, адже, як відзначає Є. Є. Центров, від особи конкретної жертви, особливостей її способу життя, зв'язків і стосунків з нею, що виникли у злочинця, безпосередньо залежить вибір злочинцем способу, знарядь, засобів та інших пристосувань, а також місця, часу вчинення злочину тощо. У той же час обрана форма і зміст злочинного посягання визначають потенційне коло жертв [10, с. 18].

Однозначно не можна сказати, які дії потерпілого здатні спровокувати вчинення злочину. Для одних злочинців активні дії потерпілого сприяють виникненню страху, що може спричинити відмову від злочинного задуму. Ті ж самі дії можуть привести іншого злочинця в стан афекту, який викликає сильні психомоторні реакції, небажані навіть для суб'єкта, оскільки згодом він може глибоко розкаятися у вчиненому. І навпаки, бездіяльність потерпілого в одних випадках сприяє вчиненню щодо них злочинів, а в інших – запобігає цьому. Потерпілому необхідно враховувати всі обставини конкретної ситуації та на рівні інтуїції обирати оптимальний план дій. «Було б чудово, якби потерпілий міг за бажанням вчинити належний опір злочинцеві, але не вчиняв би ніяких провокуючих дій до останнього моменту» [11, с. 82].

Особу, яка вчиняє злочин, потерпілого та особливості ситуації вчинення злочину варто розглядати як дві частини єдиного цілого – системи механізму злочинної поведінки [12, с. 95]. До жертви злочину варто ставитись як до фактора, який генетично та динамічно впливає на вказаний механізм. Свого часу В. Л. Франк порівнював злочин з еліпсом, фокусами якого є злочинець та його жертва. Утім, у багатьох випадках у механізмі вчинення злочину спостерігається інверсія ролей: потенційну жертву неможливо відрізнити від майбутнього злочинця,

оскільки їх (жертви і злочинця) дозлочинна поведінка свідчить про обопільне суспільно небезпечне загострення конфліктних відносин. А тому вирішальна роль в остаточному визначенні потерпілого і злочинця в цих випадках належить конкретній життєвій ситуації.

На думку Л. Атенса, існують чотири типи інтерпретації злочинцем поведінки потерпілих при вчиненні злочинів, які вчений розглядає на прикладі заповідання насильства:

1) поведінка жертви оцінюється злочинцем як фізичний напад на нього чи близьких йому осіб або реальна можливість такого нападу. В розумінні злочинця насильницькі дії – це засоби запобігання фізичному насильству з боку жертви;

2) злочинець оцінює поведінку жертви як реальну чи можливу перешкоду в його діяльності чи як можливе сприяння жертві в діяльності, яка його не влаштовує. У даному випадку насильство є засобом усунення потенційної або реальної перешкоди своєї діяльності чи перешкоджання діяльності іншої особи;

3) злочинець оцінює поведінку жертви як таку, що зачіпає його гідність, а самого потерпілого – негативно. Насильницькі дії – це засіб впливу саме на жертву;

4) спочатку злочинець оцінює поведінку жертви як реальну або потенційну перешкоду своїй діяльності чи як примус здійснити ту чи іншу діяльність, у зв'язку з чим визначає поведінку жертви як таку, що зачіпає його гідність, а самого потерпілого оцінює негативно [13, с. 19–20].

К. Меннінгер цілком справедливо зауважує, що «найкращим захистом проти деструктивних тенденцій особистості є всеосяжний підхід до вивчення людського феномена. Якщо наша природа така, яка вона є, не слід ухилятися від вивчення всього різноманіття її проявів» [2, с. 6]. З урахуванням цього пропонуємо розглянути один з аспектів психологічного механізму формування віктимності на прикладі жертв корисливо-насильницьких злочинів.

Останнім часом дослідниками висловлюється по суті неоднозначне ставлення до жертви злочинного посягання даного типу. Вказується, що віктимну схильність мають афектовані люди, особи з певними психопатологічними розладами, що мають схильність до мазохізму або вірять у неминучість наслідків, а також ті, у яких відсутній інтерес до життя. Нерідко потерпілий не проявляє активного захисту, навіть якщо для цього немає жодних перешкод.

Однією з причин такої поведінки, вказує

З. Фрейд, може бути травматична подія, яка вплинула на людину так, що вона «втрачає будь-який інтерес до сьогодення та майбутнього і в душі постійно залишається в минулому» [14, с. 159]. Сформований у процесі життя певний тип особистості діє в силу цього вибірково і тому потрапляє найчастіше лише у визначені ситуації.

У системі «злочинець – жертва» існує елемент несвідомого, що властиво для кожної сторони. У підсвідомості людини зберігається вся інформація, накопичена в процесі її життєдіяльності. У психології існує поняття механізму самопокарання – так званий синдром Авеля, що викликає в людини неясне почуття провини і слабку захисну реакцію, недолік самоствердження і відчуття самоцінності. Він виникає у відповідь на скоєні вчинки, внутрішньо засуджувані на підставі сприйнятої системи цінностей. Сутність цього механізму полягає в тому, що людина підсвідомо йде до певної життєвої ситуації. Це варто відносити як до злочинця, так і до потерпілого.

Дана позиція, на наш погляд, має право на існування в силу обумовленості сьогодення минулим, наявністю в індивіда підсвідомості і загальних законів збереження матерії, енергії та інформації в природі. Психічна сфера людини не може бути винятком із дії законів буття, усі явища якого чимось обумовлені й тому закономірні. В іншому випадку варто визнати можливість чудес у психіці і поведінці людини, виникнення чогось із нічого, що суперечить законам об'єктивного світу.

К. Юнг підкреслює, що мета будь-якої конфліктної ситуації для потерпілого – це відновлення самого себе [15, с. 230], необхідність стати вищим за життєві обставини. Така зміна особистої та суспільної свідомості приводить до зміни ціннісних орієнтацій і в міру усвідомлення людиною буде сприяти звільненню її від злочинних форм поведінки та недопущення надалі посягань стосовно себе.

Як ми вже зазначали, на поведінку людини впливає почуття провини, що й зумовлює відповідні життєві ситуації. Дане почуття є основним керуючим елементом системи самопокарання. Воно відображає все минуле людини та її життєвий досвід у сьогоденні. Відмова від визнання своєї провини викликає тим самим непорозумінням людини з цілим світом, заперечує їх єдність та взаємозалежність. Разом із тим варто враховувати, що невизнання провини є своєрідним психологічним захистом від руйнування хоча й ілюзорної, але стабільної

внутрішньої рівноваги.

Ця рівновага підтримується за рахунок напруження внутрішніх сил, які витрачаються на приховування від оточуючого світу своєї справжньої «краси». У нормальних умовах людських ресурсів цілком достатньо для життєвого існування, але несподівана або екстремальна ситуація розкриває сутність індивіда. Реакція при цьому може різною – від страху до агресії.

З урахуванням цього справедливою вважаємо зміну ставлення до самого механізму вчинення злочину та перенесення частини акцентів зі злочинця на потерпілого. Зі злочинцем у суспільстві боролися з давніх часів і він уособлював Зло. Роль потерпілого незаслужено залишалася поза увагою, а його поведінка розглядалась тільки на момент події злочину. Період, який передував, до уваги не брався, діалектичний закон порушувався, єдність і взаємозв'язок світу та життєвої ситуації не враховувались. Бажання захистити порушені права потерпілого, власне кажучи, створювало перешкоди для нормального розвитку особистості, у тому числі й потерпілого. Людина в кожному повинна бачити не супротивника або ворога, а свого вчителя й наставника у школі життя. При такому ставленні будь-який злочинець, будь-яка ситуація сприятимуть удосконаленню особистостей, що взаємодіють, а всі віктимологічні закономірності враховуватимуться в повному обсязі. Як наслідок цього, з життя людини зникнуть будь-які несприятливі обставини. Відповідальність за події, що відбуваються у власному житті, людина повинна брати на се-

бе, формуючи в такий спосіб власну систему контролю за своїми діями, поведінкою та вчинками. Якщо ж особа шукає причини подій, що відбуваються, зокрема негативних, в іншому, то це тільки зайвий раз підкреслить її підсвідому схильність до віктимізації.

Даний варіант розгляду конфлікту «злочинець – жертва», на наше глибоке переконання, сприятиме загальній та спеціальній профілактиці корисливо-насиленницьких злочинів у реальних життєвих ситуаціях. При цьому вказаний взаємозв'язок на психічному рівні формується за участю підсвідомості осіб, будучи елементом саморегуляції поведінки сторін.

Підбиваючи підсумок викладеного, сформулюємо ряд узагальнюючих суджень у вигляді висновків із приводу інституціональної цінності знань про віктимізацію в структурі механізму протидії злочинності. По-перше, у вказаній системі відповідні комплекси даних посідають чільне місце та суттєво впливають на специфіку протікання процесів організації та здійснення базової діяльності. По-друге, усталений науковий підхід до визначення ролі жертви посягання в системі механізму вчинення злочину потребує суттєвого якісного перегляду в напрямку зміни акцентів при формуванні відповідної парадигми. По-третє, можна передбачити тенденцію до взаємного проникнення заходів нейтралізації віктимізації на різних рівнях базової діяльності, що спричинено необхідністю забезпечення комплексності впливу на відповідні фактори.

Список використаної літератури

1. Методика кримінологічного аналізу злочинності в Україні / [О. М. Джужа, О. Г. Кулик, В. В. Василевич та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужі]. – К. : КНУВС, 2006. – 340 с.
2. Ривман Д. В. Віктимология / Д. В. Ривман, В. С. Устинов. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2000. – 256 с.
3. Франк Л. В. Віктимология и ви́ктимность / Л. В. Франк. – Душанбе, 1972. – 140 с.
4. Полубинский В. И. Правовые основы учения о жертве преступления / В. И. Полубинский. – Горький, 1979. – 270 с.
5. Ривман Д. В. Криминальная ви́ктимология : учеб. для вузов / Д. В. Ривман. – СПб. : Питер, 2001. – 356 с.
6. Туляков В. О. Вчення про жертву злочину: соціально-правові основи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / В. О. Туляков. – О., 2001. – 40 с.
7. Курс кримінології: Загальна частина : підручник : у 2 кн. Кн. 1 / [О. М. Джужа, П. П. Михайленко, О. Г. Кулик та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужі]. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 450 с.
8. Организация деятельности органов внутренних дел по предупреждению преступлений : учеб. для слушателей Акад. управления МВД России / под ред. В. Д. Малкова, А. Ф. Токарева. – М. : Изд-во Акад. управления МВД России, 2000. – 322 с.
9. Ершов В. А. Методика расследования преступлений против жизни и здоровья граждан, совершаемых членами неформальных групп (движений) : науч.-практ. пособие / В. А. Ершов, Г. В. Костылева, М. М. Милованова. – М. : Юрлитинформ, 2007. – 128 с.
10. Центров Е. Е. Криминалистическое учение о потерпевшем : монография / Е. Е. Центров. – М. : Изд-во МГУ, 1988. – 420 с.
11. Бандурка А. М. Преступность в Украине: причины и противодействие : монография / А. М. Бандурка,

Л. М. Давыденко. – Харьков : Основа, 2003. – 360 с.

12. Кримінологічна віктимологія : навч. посіб. / [Є. М. Моїсєєв, О. М. Джужа, В. В. Василевич та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужі]. – К. : Атіка, 2006. – 340 с.

13. Кудрявцев С. В. Конфликт и насильственное преступление : монография / С. В. Кудрявцев. – М. : Наука, 1991. – 416 с.

14. Фрейд З. Введение в психоанализ : лекции / З. Фрейд. – СПб. : Питер, 2001. – 540 с.

15. Юнг К. Г. Психологические типы / К. Г. Юнг ; пер. с нем. – СПб. : Ювента ; М. : Прогресс-Универс, 1995. – 670 с.

Надійшла до редколегії 24.09.2010

**ЛИТВИНОВ А. Н. ВИКТИМИЗАЦИЯ В СТРУКТУРЕ МЕХАНИЗМА
ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ ПРЕСТУПНОСТИ**

Исследованы вопросы, связанные с превращением индивидов в жертв преступлений на примере корыстно-насильственных посягательств, а также применение соответствующих данных при моделировании механизма противодействия преступности.

**LYTVYNOV A. VICTIMIZATION IN THE STRUCTURE OF THE MECHANISM OF
CRIME COUNTERACTION**

The questions, related to converting of individuals into victims of crimes on the example of mercenarily and violent crimes, and also application of this data into the model of mechanism of crime counteraction analyzed.